

HISTORIOGRAAFILINE ÜLEVAADE

KAS AEG ON LIIGESTEST LAHTI? UUEMAD ARUTELUD AJA ÜLE AJALOOS JA AJALOOFILOSOOFIAS

Juhan Hellerma

Viimasel paarikümnel aastal on peamiselt ajaloolaste ja ajaloo filosoofide seas lahti rullunud diskussioon, milles keskmes on tees, et mineviku, oleviku ja tuleviku omavaheline suhe ei ole enam endine. Mitmed autorid väidavad nagu ühest suust, et viimasel paarisajal aastal lääne ühiskondlikus ja intellektuaalses elus prevaleerinud nn modernne ajamudel on oma positsiooni kaotanud, muutudes üha enam ajalooliseks nähtuseks, mille arengut ja ilmnemise vorme on võimalik aina selgemini eritleda ja uurida. Ühes sellega on esile kerkinud uurimissuund, mille esindajad küsivad, kuidas määratleda teisenenud olukorras mineviku, oleviku ja tuleviku vahekorda. Nimetatud muutuste ilminguna käsitlevad ajateoreetikud nii laiemaid tendentse ühiskondlik-kultuurilisel tasandil kui ka kitsamalt ajalookirjutuses. Laiema ühiskondliku plaani osas on levinud argumendiks, et kui varasemalt põhines kultuuride enesemõtestamine läänes peamiselt tulevikku vaataval progressinarratiivil, siis viimasel paarikümnel aastal on keskseks saanud – vastavalt tõlgendusele – kas olevik või minevik. Selle nihke ühe peamise ilminguna on käsitletud laiahaardelise mälu buumi levikut, millega seostatakse näiteks 20. sajandi viimastel kümnenditel hoogu kogunud traumaatilise mineviku, iseäranis holokaustiga seotud teemade avalikku käsitlemist. Ajalookirjutuse puhul väljendub muutus ühelt poolt selles, et aina enam on küsitavaks seatud ajaloole kui distsipliinile omane eeldus, mille kohaselt minevik justkui iseenesest eraldub olevikust, teiselt poolt aga selles, et uue arenguna on viimastel aastakümnetel aina enam

kasvanud mälu-uuringute osakaal.¹ Märkimisväärsel kombel leidub ka uuemas ajaloo filosoofias mitmeid arenguid, mis on kantud püüdlusest pakkuda uusi perspektiive ajakategoriate, iseäranis mineviku ja oleviku omavahelise suhte mõtestamiseks.

Käesoleva artikli eesmärk on neid uuemad suundumusi ja arutelusid ajaloos ja ajaloo filosoofias mõnevõrra täpsemalt kaardistada. Artikli esimeses osas uurin, millistele teoreetilistele ja metodoloogilistele alustele tänapäeva ajateoreetikud oma uurimustes tuginevad; teises osas visandan uuemate käsitluste põhjal modernse ajamudeli peamised tunnusjooned, mis moodustab vajaliku tausta artikli kolmandale osale, milles vaatlen, kuidas on iseloomustatud nüüdismaailmale iseloomulikke ajasuhteid. Neljandas osas peatun mõnel uuemal suundumusel ajaloo filosoofias, pidades seejuures silmas, kuidas nendes käsitletud teemad haakuvad laiemaga ajateemalise diskussiooniga.

Aja historiseerimine: mõisted ja uurimissuunad

Arusaam sellest, et ajalooline aeg on ise ajalooline nähtus – seega muutlik ja ebapüsiv, leidis ajaloolaste ringkonnas laiemat tunnustust tänu Reinhart Kosellecki töödele, eriti tänu tema kõige mõjukamale teosele, 1979. aastal ilmunud artiklikogumikule *Möödunud tulevik: ajalooaegade semantikat*.² Selles raamatus näitas Koselleck, toetudes laiemale mõisteajaloo uurimissuunale (*Begriffsgeschichte*), kuidas 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses võttis võimust uus ajaloolisuse mõistmine.³ Ajaloolisuse eri vormide eritlemiseks kasutas Koselleck formaalseid kategooriaid “kogemusruum” (*Erfahrungsraum*) ja “ootushorison” (*Erwartungshorizont*),⁴ väites, et mineviku, oleviku ja tuleviku omavaheline suhe kujuneb nende kahe kategooria pingeväljas.

¹ Mälu-uuringute tõusust viimastel aastakümnetel ning sellest, mis tähenduses see on kaasa toonud ajasuhete teisenemise ajaloo kui distsipliini sees, on kirjutanud Marek Tamm, vt “Ajaluugu, mälu ja mäluajalugu: uutest suundadest kollektiivse mälu uurimises”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (143) (2013), 111–134.

² Eesti keeles on Kosellecki vaateid lähemalt käsitlenud Mart Kivimäe oma doktoritöös *Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga* (R. Koselleck - J. Rüsen - E. Nolte): *historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid* (Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2000).

³ Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995), 17 jj.

⁴ Kogemusruum hõlmab erinevaid minevikukihistusi, mis ühel või teisel viisil olevikus püsivad; tulevikuhorison osutab erinevatele viisidele (nt hirm, lootus), kuidas olevikus tulevikku tajutakse. Vt *Vergangene Zukunft*, 354 jj.

Uemas kirjanduses on ajaloolise aja mitmekesiste vormide tähistamiseks kasutatud erinevaid mõisteid. Näiteks tarvitab Hans Ulrich Gumbrecht Mihhail Bahtinilt laenatud mõistet “kronotoop”, osutades sellega aja konstrueerimise viisile.⁵ Aleida Assmann räägib “kultuurilistest ajarežiimidest” (*kulturelle Zeitregime*), mis on tema sõnul “kultuuriliste eelduste, väärtuste ja otsuste kogum, mis juhib inimlikku tahtmist, tegutsemist, tundmist ja tõlgendamist”.⁶ Seejuures osutab Assmann, et idee kultuurilistest ajarežiimidest on lähedane François Hartogi lansseeritud terminile “ajaloolisuse režiimid” (*régimes d’historicité*), mille Hartog ise seostab otsesõnu Kosellecki mõistepaariga “kogemusruum” ja “ootushorison”.⁷ Just “ajaloolisuse režiim” on mõistena läinud ka laiemalt kasutusse, olles nii mõnelgi juhul muutunud ajateemaliste arutelude n-ö katusterminiks. Oma raamatus *Ajaloolisuse režiimid: presentism ja ajakogemused (Régimes d’historicité: présentisme et expériences du temps, 2003)* on Hartog põhjalikult avanud, mida see mõiste peaks haarama.⁸ Tema sõnul on tegemist kontseptuaalse tööriistaga, mis on mõeldud “ajaga suhestumise eri viiside eristamiseks ning temporaalse kogemuse uurimiseks siin ja mujal, olevikus ja minevikus – lühidalt, selle eesmärk on uurida ajas olemise viise”.⁹ Hartog rõhutab seejuures, et ajaloolisuse režiim märgib ajas orienteerumise valitsevat suundumust ega saa kunagi hõlmata kogu tegelikkust: “[...] ajaloolisuse režiim ei ole kunagi universaalselt rakendatav metafüüsiline entiteet. See väljendab üksnes dominantset ajakorda.”¹⁰

Niisiis kasutatakse ajasuhete uurimiseks erinevaid, kuid enamasti üksteisega lähedalt seotud mõisteid, kusjuures kõigil on üks ja sama põhifunktsioon – muuta analüüsi objektiks viisid, kuidas eri ühiskonnad on eri aegadel kokku sidunud mineviku, oleviku ja tuleviku. Selguse huvides kasutan järgnevalt terminit “ajakord”, mis, nagu Hartogi viimasest tsitaadist ilmnes, samuti kirjanduses kasutust on leidnud.¹¹

⁵ Hans Ulrich Gumbrecht, *Our broad present: time and contemporary culture* (New York: Columbia University Press, 2014), 50.

⁶ Aleida Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne* (München: Carl Hanser Verlag, 2014), 19.

⁷ François Hartog, *Regimes of historicity: presentism and experiences of time*, transl. by Saskia Brown (New York: Columbia University Press, 2015), 17.

⁸ Hartog, *Regimes of historicity*, 15–19.

⁹ *Ibid.*, 9.

¹⁰ *Ibid.*, 106.

¹¹ Ühena esimestest kasutab “ajakorra” (*l’ordre du temps*) mõistet Krzysztof Pomian, ent laiemas tähenduses, kui seda siinses artiklis on mõistetud, vt Krzysztof Pomian, *L’ordre du temps* (Paris: Gallimard, 1984).

Oluline on näha, et ajakordade idee ei osuta ühelegi konkreetsele ette-
kujutusele ajast, vaid tegemist on kontseptsiooniga, mida saab rakendada
eri liiki empiirilisele materjalile ning millega saab uurida erinevaid ajastuid
ja ühiskondi. Vaadeldes, mis liiki empiirilist materjali ajakorra tõlgendus-
ainesena on kasutatud, siis üheks levinud lähekohaks on keskendumine
vaimuvaldkondadele, nagu filosoofia ja ajalookirjutus. Sobivaks näiteks
on Koselleck, kelle jaoks oli ajakorra uurimine osa laiemast mõisteajaloo
projektist, mis tähendab, et tema lähenemine oli selgelt mõiste- ja keele-
keskne. Nõnda ütleb ta, et tema uurimused “keskenduvad tekstidele, milles
ajalooline ajakogemus varjamatult või varjatult keelde on toodud”.¹² Har-
togi käsitus keskendub “valikule tuntud ja vähem tuntud tekstidest”, mis
on kõik vaadeldud “ajakogemuse prisma läbi”.¹³ Aleida Assmann rõhutab,
et laiema üldistuse jaoks on vajalik tuua tõendeid mitte ainult ühest dis-
kursusest, nagu näiteks ajalookirjutus, vaid keskenduda erinevatele kul-
tuurikontekstidele.¹⁴ Lisaks leidub käsitlusi, milles ajakorra ilmingutena
vaadeldakse tendentse poliitilis-ideoloogilises sfääris¹⁵, arenguid tehnoloogia
vallas¹⁶ ning muutusi arhitektuuris ja linnamaastikul¹⁷. Samuti on
ajakordade idee valguses tõlgendatud ilukirjanduslikke tekste.¹⁸

Kui vaadata, milliseid ajalooperioode ajakordade idee valguses on
kirjeldatud, tuleks esmalt mainida Hartogi, kes on püüdnud üldistada
kogu lääne ajalugu, jagades selle kolme etappi. Hartog eristab minevikule
orienteeritud ehk passeistlikku ajakorda, mis kestis kuni Prantsuse revo-
lutsioonini; modernset ehk futuristlikku ajakorda, mis oli orienteeritud
tulevikule ning vältas 20. sajandi viimaste kümnenditeni ning tänapäeval
domineerivat olevikule orienteeritud presentistlikku ajakorda. Põhjaliku-
malt on aga käsitletud ning rohkem või vähem tinglikult üheks tervikuks
seotud 18. sajandist pärinevat ja läbi 19. ja 20. sajandi ulatuvat modernset

¹² Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 11.

¹³ Hartog, *Regimes of historicity*, 18.

¹⁴ Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 21.

¹⁵ Vt nt John Torpey, “Pursuit of the past: a polemical perspective”, *Theorizing historical consciousness*, ed. by Peter Seixas (Toronto: University of Toronto Press, 2004).

¹⁶ Vt Gumbrecht, *Our broad present*, 33.

¹⁷ Vt nt Andreas Huyssen, *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003).

¹⁸ Eestikeelses kirjasõnas on seda teinud näiteks Hasso Krull, kes Hartogi ideestikule tuginedes on vaadelnud Tõnis Vilu ja Ene Mihkelsoni luulet, vt Hasso Krull, “Tardumusse venitatud avaus: Tõnis Vilu utoopiline aeg”, *Vikerkaar*, 11 (2016) ning Hasso Krulli järelsõna tema enda koostatud Ene Mihkelsoni luule valikkogule *Kõik redelid on tagurpidi* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016).

ajakorda, mille kohta leidub mitmeid käsitlusi, mis enamasti arendavad edasi Kosellecki vastavasisulisi töid.¹⁹

Teise fookuspunktina diskuteeritakse nüüdisaegse maailma ajakorra üle, mille puhul väidetakse, et seni domineerinud modernse ajakorra asemel on võimust võtnud uus, seni veel tundmata ajakord. Nii küsib näiteks Hartog: “Kas on nii, et moodustumisel on uus, olevikule orienteeritud ajaloolisuse režiim?”²⁰ Gumbrecht väidab: “Viimaste kümnendite jooksul on historistliku hoiaku asemel kehtestunud üks uus – siiani nimetu – kronotoop, mis on saanud meie reaalsuse kogemuse aluseks.”²¹ Aleida Assmann osutab, et seisame modernse ajakorra uuenemise lävel²², Andreas Huysen kõneleb modernse ajakorra kriisist²³ ning Berber Bevernage “haprast modernsusest”²⁴.

Eelnevast tuleneb ülesandepüstitus, mille järgi nüüdismaailma iseloomustava ajakorra täpsemaks eritlemiseks tuleb kõigepealt pilku saada, millised on sellele eelneva, modernse ajakorra peamised tunnused. Aleida Assmanni sõnadega: “Kui on õige, et me kogeme lääne ajalise struktuuris uut konfiguratsiooni, peame kõigepealt uurima seda struktuuri, mis selle protsessi käigus asendati või muudeti.”²⁵

Modernne ajakord

Kirjeldades modernset ajakorda, olgu veelkord rõhutatud, et tegemist on üldistusega selle kohta, milline on olnud ühel ajaperioodil domineerinud ajas orienteerumise viis, seega ei välista see mingil juhul, et vaadeldaval perioodil ei võiks esineda teistsuguseid, pealiinist irduvaid aja kogemise vorme.

Nagu juba osutatud, on modernse ajakorra mõtestamisel teedrajavaks Reinhart Kosellecki tööd. Tema laiemaks väiteks on, et ajavahemikul

¹⁹ Vt nt: Assman, *Ist die Zeit aus den Fugen?*; Peter Fritzsche, *Stranded in the present: modern time and the melancholy of history* (Cambridge MA and London: Harvard University Press, 2004); Lucian Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999).

²⁰ François Hartog, “Time and heritage”, *Museum International*, 57:3 (2005), 7–18.

²¹ Gumbrecht, *Our broad present*, 55.

²² Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 246–247.

²³ Andreas Huyssen, *Twilight memories: marking time in a culture of amnesia* (New York: Routledge, 1995), 6.

²⁴ Berber Bevernage, *History, memory, and state-sponsored violence* (New York: Routledge, 2011), 15.

²⁵ Aleida Assmann, “Transformations of modern time regime”, *Breaking up time: negotiating the borders between present, past and future*, ed. by Chris Lorenz, Berber Bevernage (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), 42.

1750–1850 vältas Euroopas üleminekuperiood ehk *Sattelzeit*, mis markeerib laiemat ühiskondade moderniseerumist ning mille jooksul saab valdavaks ettekujutus ajaloost kui lineaarselt kulgevast dünaamilisest protsessist, mis viib potentsiaalse progressi ja uuenumise suunas.²⁶ Oma keskset väidet ajaloo tähenduse muutuse kohta kinnitas Koselleck erinevate mõisteajalooliste leidudega, märkides näiteks, et 18. sajandi teisel poolel kaotas oma eelispositsiooni saksakeelne sõna “ajalugu” (*Historie*), mis osutas peaaesjalikult konkreetsetele lugudele ja jutustustele minevikus aset leidnud sündmuste kohta, ning esile kerkis ajaloomõiste vorm *Geschichte*, mis hakkas tähistama ajalugu kui ühtset ja terviklikku protsessi, hõlmates sellisena kõik partikulaarsed mineviku kohta käivad lood ja käsitlused.²⁷

Selline muutus ajaloo mõistmises on Kosellecki käsitluse järgi aluseks mineviku, oleviku ja tuleviku iseseisvumisele ontoloogiliselt eraldiseisvateks ajakategooriateks, mis hakkab õõnestama seni domineerinud *historia magistra vitae* vaimus ajalookäsitluse rolli, mille puhul ajalugu tähendas ennekõike õpetlikke lugusid minevikust. Viimane rajanes eeldusel, et mineviku ja tuleviku vahel on selge seos ja järjepidevus, mis tähendab, et tuleviku võimalikkused olid alati mingil viisil minevikust määratud. Modernse ajakorraga selline järjepidevus katkeb, sest tulevik hakkab järjest rohkem kehastama uue ning seniolematu saabumist ning seetõttu ei suuda mineviku eksemplaarsed lood endisel viisil tulevikule juhatust pakkuda. Kosellecki sõnadega: “Minu tees on, et uusajal (*Neuzeit*) kasvab kiirenevas tempos erinevus kogemuse ja ootuse vahel, täpsemalt öeldes: uusaega saab uue ajana mõista alates sellest, kui ootused olid aina rohkem eemaldunud kõikidest senistest kogemustest.”²⁸

Teine paradigmaatiline muutus, mida Koselleck seoses modernse ajamõistega esile tõstab, puudutab mineviku tunnetuse aluseeldusi. Kui eelmodernne ajalookirjutus tugines arusaamale, et autentne teadmine minevikust rajaneb vahetute kohalviibijate tunnistustel, siis modernsusega kaasneb arusaam, et adekvaatne minevikutunnetus eeldab ajalist distantsi. Teisisõnu, ajaloo-alase tunnetuse esemeks ei olen enam mitte mälu kaudu

²⁶ Koselleck nimetab seda transformatsiooni terminiga “ajalikustumine” (*Verzeitlichung*), iseloomustades seda näiteks nõnda: “Aeg ei ole enam üksnes vorm, milles kõik ajalood aset leiavad, ta omandab ise ajaloolise kvaliteedi. Nõnda ei teostu ajalugu mitte enam aja sees, vaid aja läbi.” (Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 321).

²⁷ *Ibid.*, 47 jj.

²⁸ *Ibid.*, 359. Vrd Odo Marquard, *Zukunft braucht Herkunft* (Stuttgart: Reclam, 2003), 235: “Modernne maailm algab seal, kus inimene metoodiliselt traditsioonidest välja astub: kus tema tulevik minevikust emantsipeerub. 18. sajandi keskpaigast saab see nähtavaks filosoofia, teaduse, kirjanduse ja poliitika keeles.”

elavana hoitud lähiminevik, vaid olevikuga vahetu seose kaotanud, sellest eraldunud n-ö ajalooline minevik. Seejuures rõhutab Koselleck, et eeldus oleviku ja mineviku kui kahe distinktse ajakategooria kohta, millest saab ühtlasi 19. sajandil leviva historistliku mõttesuuna aluspostulaate, ning progressist lähtuv ajadiskursus on vaadeldavad ühe ja sama mündi kahe küljena: “Ajaloolisel ja progressiivsel maailmavaatel on sama algupära. [...] Kui aeg pakub pidevalt midagi uut, siis tuleb avastada ja ära tunda sellest erinev minevik, see tähendab: selle mineviku tundmatus, mis aastatega aina kasvab.”²⁹

Ajaloo kui distsipliini seisukohalt on niisiis oluline märkida, et see sai sündida ühe kindla ajaparadigma raames, mille üheks iseloomulikuks jooneks on mineviku selgepiiriline lahutamine olevikust.³⁰ Teiste sõnadega: “Modernne lääne ajalookirjutus algab olemuslikult *mineviku* ja *oleviku* eristamisega.”³¹ Modernset ajalooteadust iseloomustab seega eeldus, et minevik justkui iseenesest eraldub olevikust, ta n-ö jahtub maha, nii nagu tulekahjud kustuvad, kui kasutada Chris Lorenzi pakutud võrdpilti.³² Mineviku käsitlemine olevikust eraldiseisva ajakategooriana on oluline tunnusjoon, mis väidetavalt eristab ajalugu teistest minevikuga suhestumise vormidest, nagu näiteks mälu ja traditsioon.³³ Ajaloolase objektiks on seega rõhutatult minevik, mis on kauge või eemalolev, ning millele ligipääs saab seetõttu olla üksnes kaudne ja vahendatud: “Ajaloolased ei vaatle ajaloolisi sündmusi. Historiograafia ei ole mineviku kui sellise, vaid mineviku olevikus säilinud märkide (jäljed, säilmed jne) uurimine.”³⁴

Teesid uue ajakorra kohta

Tänapäeva ajateoreetikute põhiliseks väiteks on, et ülal visandatud modernne ajakord on oma senise positsiooni kaotanud ning selged

²⁹ Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 367.

³⁰ Vt ka Zachary Sayre Schiffman, *The birth of the past* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011) ning Mark Salber Phillips, *On historical distance* (New Haven and London: Yale University Press, 2013).

³¹ Michel de Certeau, *The writing of history* (New York: Columbia University Press: 1988), 2–3. Vrd ka Gabrielle M. Spiegel, “Memory, and history: liturgical time and historical time”, *History and Theory*, 41 (May 2002), 161: “[...] modernse historiograafia peamine postulaat on mineviku kadumine olevikust, tema muutumine nähtavast nähtamatuks.”

³² Vt Chris Lorenz, “Blurred lines: history, memory and the experience of time”, *International Journal for History, Culture and Modernity*, 2:1 (2014), 45.

³³ Victoria Fareld, “(In) between the living and the dead: new perspectives on time in history”, *History Compass*, 14:9 (2016), 431.

³⁴ Aviezer Tucker, *Our knowledge of the past: a philosophy of historiography* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 93.

piirjooned, mis varem eristasid minevikku, olevikku ja tulevikku, on häägustunud ja vajavad ümbermõtestamist. Tõsi, juba modernse ajakorra enese sees, nagu mitmed autorid on rõhutanud, on eri faase ja kõikumisi, kuid väidetavalt pole need olnud piisavalt laiahaardelised ja mõjukad, et modernne ajakord tervikuna võiks küsitavaks saada.³⁵ Eeldades, et midagi sellist on just viimase paarikümne aastaga lääne ühiskondlikus ja intellektuaalses elus juhtunud, tuleks lähemalt uurida, milles need muutused seisnevad.

Vaatlen esmalt väiteid, mis puudutavad ühiskondlik-poliitilist ümberorienteerumist tulevikult olevikule ja minevikule; seejärel keskendun kitsamalt ajalookirjutusele, vaadeldes mõningaid argumente, millega on küsitavaks seatud traditsioonilise ajalooteaduse eeldus oleviku ja mineviku dihhotoomia kohta.

Levinud argumendi kohaselt leiavad 20. sajandi viimastel kümnenditel lääne poliitilises ja kultuurilises elus aset kaks paralleelset kulgevat nihet. Ühelt poolt muutub järjest küsitavamaks modernse ajakorra nurgakiviks olnud progressile suunatud tulevikunarratiiv ning teiselt poolt kasvab mineviku roll ja tähendus.³⁶ Nii mängitakse ümber ettekujutus lineaarsest ajateljest, kus olevik tähistab üleminekupunkti eemalduva mineviku ning parema homse vahel. Uuenemisele ja arengule avatud tuleviku asemel valitseb nüüd väidetavalt umbusk ja pessimism, sest olevik mitte ei torma enam paremasse homsesse, vaid teeb kõik selleks, et tulevik, mis on muutunud ähvardavaks ja ohtlikuks, pärale ei jõuaks.³⁷ Uue ajakorra teiseks keskseks momendiks on arusaam minevikust, mis ei kaugene olevikust, vaid püsib erinevatel viisidel kohaolevana. Omakorda tähendab

³⁵ Lucian Hölscher on näiteks välja toonud, et esimesed tõsisemad märgid modernse progressi purunemise kohta ilmnevad juba Esimese maailmasõja päevil. Vt Lucian Hölscher, "Mysteries in historical order: ruptures, simultaneity and the relationship of the past, the present and the future", *Breaking up time: negotiating the borders between present, past and future*, ed. by Chris Lorenz, Berber Bevernage (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), 134 j. Filosoofia perspektiivilt vaadelduna ei saa samuti väita, justkui muutuks modernne progressiusk kaheldavaks alles 20. sajandi teisel poolel. Pigem on progressi kriitikal omaette märkimisväärne ajalugu, mis ulatub tagasi 18. sajandisse. Vt nt Johann Gottfried Herder, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (Stuttgart: Reclam, 1990); Friedrich Nietzsche, *Antikristus: kristuse needmine*, tlk. Tiiu Mikenberg; toimetanud, kommentaarid ja järelsõna Jaanus Sooväli (Tartu: Zeus, 2007), 13; Oswald Spengler, *Õhtumaa allakäik: maailma-ajaloo morfoloogia piirjooned, I–II*, saksa keelest tõlkinud Mati Sirkel ja Katre Ligi (Tartu: Ilmamaa, 2012).

³⁶ Vt nt Luc Huyse, *All things pass except the past* (Luc Huyse & Uitgeverij Van Halewyck, 2009), 20; Huyssen, *Twilight memories*, 6–7; Lorenz, "Blurred lines", 48.

³⁷ Vt nt Hartog, *Regimes of historicity*, 191: "Tulevik ei ole kiirgav horisont, mis meile juhatust pakub, vaid pigem lähenev varjujoon, mille me ise oleme liikvele lükanud."

see muutust oleviku tähenduses. Olevik, mis ei suuda minevikust vabaneeda ega leia teed tuleviku suunas, ei ole enam pelk üleminekupunkt, vaid muutub ise keskseks ja mõõtuandvaks. Sellega seoses on kõneldud “laiast olevikust” (*broad present*) ning omalaadsest presentismist (*présentisme*).

Esimene mõiste pärineb kirjandusteadlaselt Hans Ulrich Gumbrechtilt, kes seostab uut ajakorda ennekõike moodsa tehnoloogia arenguga, mis on aina raskemaks teinud mis tahes mineviku selja taha jätmise ja unustamise. “Selmet lakata pakkumast tugipunkte orienteerumiseks, ujutavad *minevikud* meie oleviku üle; automatiseeritud, elektroonilised mälusüsteemid mängivad selles protsessis kesksel rolli. Olles mineviku, mis meid enese alla matab, ja ähvardava tuleviku vahel, on olevik muutunud aina laienevaks simultaansuste dimensiooniks.”³⁸ Laiemalt on aga ringlusse läinud termin “presentism”³⁹, mille on välja käinud Hartog, kes määratleb sellega ajakorda, kus domineerib oleviku vaatekoht.⁴⁰ Kui eelmodernse ajakorra puhul oli orienteerumisalus minevik ning modernse ajakorra kontekstis oli esmane kategooria tulevik, siis alates 20. sajandi lõpust on saanud valdavaks “[...] massiivne, enda all mattev, omnipresentne olevik, millel puuduvad teised horisonidid peale iseenda [...]”⁴¹ Hartogi sõnul leidub hulgaliselt märke, mis annavad tunnistust presentismist, teiste hulgas nimetab ta lääne ühiskondi iseloomustavat noorusekultust ning tehnoloogilisel innovatsioonil põhineva infoühiskonna võidukäiku.⁴² Hartogi käsitluse kohaselt muutub see kõikehõlmav olevik, olgugi et alguses eneseküllane ja tugev, üsna pea hapraks ja pidetuks.⁴³ Presentism väljendab Hartogi jaoks ajas orienteerumise kriisi, milles ühelt poolt kogetakse tulevikuhorisoni ahenemist ning teiselt poolt katkestust minevikuga.

Selle olukorra stabiliseerimisvahenditena ning seega presentistliku ajakorra ilmingutena tõlgendab Hartog mälu, mälestamise ja pärandiga

³⁸ Gumbrecht, *Our broad present*, xiii.

³⁹ Olgu Hartogi presentismi hüpoteesi taustaks mainitud, et 20. sajandi filosoofias kujunes “presentismi” termin märkimisväärseks kriitikaobjektiks. Näiteks seab Martin Heidegger oma teoses *Olemine ja aeg* eesmärgiks destruierida antiikfilosoofiasse tagasiulatuvat ontoloogilist mõtlemist ajalugu, mis on tema sõnul lahutamatu seotud presentismi lähtuva ajamõtlemisega. Vt Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1967), 19 j. Teine tuntud presentismi metafüüsika kriitik on Jacques Derrida, vt nt Jacques Derrida, “Différance”, *Margins of philosophy*, transl. by Alan Bass (Chicago: University of Chicago Press, 1986).

⁴⁰ Hartog, *Regimes of historicity*, 107 j., 196.

⁴¹ Hartog, “Time and heritage”, *Museum International*, 57:3 (2005), 14.

⁴² Hartog, *Regimes of historicity*, 113–114.

⁴³ *Ibid.*, 119: “Olles venitanud kogemusruumi ja ootushorisoni vahelise lõhe selle purunemispunkti, leiab see endasse suletud olevik äkki, et seda lõhet ei saa enam kinni siduda, ning et pind kaob jalge alt.”

seotud teemade esile kerkimist 20. sajandi viimastel kümnenditel.⁴⁴ Näiteks väidab Hartog, et pärandi laienev kasutamine ja töötlemine ei ole märk kõrgenenud huvist mineviku kui sellise vastu, vaid annab ennekõike tunnistust ebakindlast olevikust, mis konstrueerib ning vajadusel leiutab endale vajamineva mineviku.⁴⁵ Hartogi diagnoosi kohaselt on mälu- ja päranditööstuse vohamine ühtlasi märk sellest, et traditsiooniline ajaloo-teadus on kaotanud oma eelispositsiooni mineviku vahendaja ja mõtestajana: “Minevik kütkestab rohkem kui ajalugu; mineviku kohaolu, mineviku esilekutsumine ja sellega seotud emotsioonid mängivad üle distantsi ja vahendatuse hoidmise.”⁴⁶ Presentism ajakorra määratlusena ei tähenda seega, et minevik ja tulevik oleks silmapiirilt kadunud, vaid seda, et nad on kaotanud oma staatuse olevikust eraldiseisvate ajakategooriatena: “[...] me vaatame alati nii tagasi kui edasi, kuid ilma iialgi *lahkumata* sellest olevikust, mille me oleme muutnud oma maailma piirideks.”⁴⁷

Laiemalt ongi just mälu tähtsustumises⁴⁸ nähtud peamist tegurit, milles väljendub seni prevaleerinud tulevikule orienteeritud modernse ajakorra taandumine.⁴⁹ Mälukultuuri üheks enim diskuteeritud tahuks on traumaatilise mineviku tõusmine ühiskondlik-poliitilise tähelepanu keskpunkti. Politoloog John Torpey on seda muutust seostanud 20. sajandi tulevikule orienteeritud poliitiliste ideoloogiate kokkuvarisemisega: “Laiapinnalise humaanse tulevikühiskonna visiooni puudumisel suureneb mineviku ja selle, mida inimesed minevikust mõtlevad, osakaal; mineviku vigade parandamine asendab parema tulevikunägemuse otsingut.”⁵⁰

Torpey väide resoneerib laiema aruteluga, kus mitmed autorid on rõhutanud, et just traumaatilise ja vägivaldse ajaloo kerkimine laiemasse poliitilisse ja kultuurilisse teadvusse on üks põhilisi ilminguid, milles väljendub seni domineerinud ajakorra teisenemine. Seejuures ei ole löögi all mitte

⁴⁴ Hartog, *Regimes of historicity*, 119.

⁴⁵ Hartog, “Time and heritage”, 10.

⁴⁶ *Ibid.*, 16.

⁴⁷ Hartog, *Regimes of historicity*, 203.

⁴⁸ Kõneldakse lääne ühiskondi tabanud mälubuumist, mille erinevate avaldumisvormide hulka kuulub veel näiteks mälu populariseerumine kirjanduse ja kunsti ainesena ning retro- ja nostalgiatööstuse laienemine. Vt Huyssen, *Present pasts*, 14.

⁴⁹ Huyssen, *Present pasts*, 11: “Üks üllatavamaid viimaste aastate fenomene on olnud mälu tõusmine lääne ühiskondade kultuurilise ja poliitilise elu võtmeteemaks; pöördumine mineviku poole, mis on tugevas kontrastis tuleviku eelistamisega 20. sajandi modernismi varasematel kümnenditel.” Olukorda, kus olevik pöördub aina rohkem mineviku poole, on võrreldud Friedrich Nietzsche kaasajaga, millele viimane heitis ette sihitut minevikuteadmiste kuhjamist, mis lähmatub oleviku elujõu.

⁵⁰ John Torpey, “The pursuit of the past: a polemical perspective”, *Theorizing historical consciousness*, ed. by Peter Seixas (Toronto: University of Toronto Press, 2004), 251.

üksnes modernne progressiusk, vaid ka sellega seotud eeldus, et aja möödumine tagab mineviku kustumise ja seljataha jäämise, soosides eetilise hoiakuna mineviku kuritegude unustamist.⁵¹ 20. sajandi viimastel kümnenditel, kui mineviku vägivallateod aina enam avalikku tähelepanu pälvivad – see väljendub näiteks töökomisjonide rajamises⁵² ning kahetsuse⁵³ ja reparatsiooni⁵⁴ poliitika levimises – muutub minevik millekski, mida ei saa niisama lihtsalt unustada ja selja täha jätta. Vastupidi: prevaleerib kogemus, et minevik kummitab olevikku ja ei lase sellest lahti.

Ajateemalise diskussiooni üheks keskseks väiteks on, et kirjeldatud üleüldine ajakorra muutumine on olulisel määral õõnestanud ajaloo kui distsipliini aluseid, sest viimasele omane eeldus, et minevik justkui iseenesest kaugeneb olevikust, on järjest vähem kooskõlas laiemas ühiskondlik-poliitilises elus prevaleeriva ajakogemusega. Kasutades veel kord Chris Lorenzi pakutud võrdlust, on kaheldavaks muutunud ajaloo kui distsipliini konstitutiivne eeldus, et “kuum olevik “jahtub” ning muutub külmaks minevikuks “iseenesest”, nii nagu tavaline tulekahju kustub ning “jahtub” iseenesest”.⁵⁵ Teisisõnu võtavad ajaloolased järjest enam omaks arusaama, et nende distsipliinile omane ajakäsitus on loomulik ja endastmõistetav üksnes ühe kindla kultuuriliselt konstrueeritud ajakorra kontekstis.

Kriitiline refleksioon akadeemilisele ajalookirjutusele aluseks oleva modernse ajakorra eelduste üle on ühtlasi sillutanud teed uute, alternatiivsete temporaalsete paradigmade otsingutele. Üks silmapaistev sellekohane uurimus pärineb ajaloolaselt Berber Bevernage’ilt, kes oma teoses *Ajalugu, mälu ja riigi poolt toetatud vägivald (History, memory, and state sponsored violence, 2011)* argumenteerib, et lääne mõtlemises domineerinud ajakäsitlused kujutavad mineviku ja oleviku vahelisi suhteid liialt ühekülgsest ning teeb ettepaneku arendada alternatiivset ajakäsitlust, mis

⁵¹ Aleida Assmann on välja toonud, et ka veel Teisele maailmasõjale järgnenud kümnenditel prevaleeris endiselt hoiak, et mineviku asemel tuleb pilk suunata tulevikku. Vt Aleida Assman, *Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur?* (Wien: Picus-Verlag, 2012), 29: “Tulevikult loodeti positiivset muutust ja uuenemist: see oli moderniseerimisteooria keskne väärtuseeldus, mida jagati pärast 1945. aastat nii Lääne- kui Ida-Euroopas.”

⁵² Vt Bevernage, *History, memory, and state-sponsored violence*, 9.

⁵³ Vt Jeffrey K. Olick, Brenda Coughlin, “The politics of regret: analytical frames”, *Politics and the past: on repairing historical injustices*, ed. by John Torpey (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2003), 37–62; Ann Rigney, “Do apologies end events? Bloody Sunday, 1972–2010”, *Afterlife of events: perspectives on mnemohistory*, ed. by Marek Tamm (Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2015), 242–261.

⁵⁴ Vt John Torpey “Making whole has been smashed”: reflections on reparations”, *The Journal of Modern History*, 73:2, (2001), 333–358.

⁵⁵ Lorenz, “Blurred lines”, 45.

jätab kontseptuaalset ruumi olevikus püsiva mineviku mõtestamiseks.⁵⁶ Nimetatud teosega haakub Bevernage'i 2015. aastal ilmunud artikkel, milles ta väidab, et 20. sajandi lõpukümnenditele iseloomulik retrospektiivne poliitika, mille eesmärk on rehabiliteerida mineviku kuritegude ohvreid, jääb hoolimata näivast suunamuutusest vägivaldse minevikuga ümberkäimises modernsele progressifilosoofiale omase ning eetiliselt problemaatilise temporaalse dualismi haardesse. Viimane väljendub konkreetsemalt selles, et kuri ja vägivaldne asetatakse olevikust eraldiseisvasse minevikku, mille kaudu olevik vabastab end vastutusest ja süüst. Vastukaaluks pakub Bevernage välja, et moraalselt vastuvõetava retrospektiivse poliitika välja kujundamine peab algama eri ajakategooriate vahele selgeid eraldusjooni tõmbava modernse ajakorra ümbermõtestamisest.⁵⁷

Konkreetsena näitena selle kohta, et ajaloo kui distsipliinile omane lineaarne ajakäsitus pole ainumõeldav mineviku uurimise kontekst, on tõlgendatud kollektiivse mälu uuringute esiletõusu 20. sajandi viimastel kümnenditel.⁵⁸ Ajakordade temaatika kontekstis on mälu-uuringute kasv ennekõike kõnekas niivõrd, kui võrd seeläbi on ajaloolaste huviorbiiti tõusnud minevik, mis ei ole olevikust ajalise distantsi kaudu lahutatud, vaid on rõhutatult olevikuline ja kohalolev. Kollektiivse mälu uurijad ei huvitu niisiis mitte minevikust kui möödanikust, vaid eri viisidest, kuidas minevik kehastub olevikus: "Mitte minevik *iseendana*, vaid mitmesugused ja konfliktid viisid, milles erinevad grupid on minevikku *kogenud* ja representeerinud, on tõusnud tähelepanu keskpunkti [...]."⁵⁹

⁵⁶ Bevernage, *History, memory, and state-sponsored violence*.

⁵⁷ Berber Bevernage, "The past is evil/evil is past: on retrospective politics, philosophy of history, and temporal Manichaeism", *History and Theory*, 54 (October 2015), 333–352.

⁵⁸ Kollektiivse mälu uurimine ise ulatub tagasi 20. sajandi esimesse poolde, kus sellele üheks oluliseks alusepanijaks oli prantsuse sotsioloog Maurice Halbwachs. Tänapäevaste mälu uuringute laine algas 1980. aastatel, mil sellele andis olulise impulsi prantsuse ajaloolane Pierre Nora, kes oma "mälu kohtade" (*les lieux de mémoire*) projekti eessõnas tõmbas selge eristusjoone ajalooteaduse ja mälu vahele, väites, et kui "mälu on elu, alati kehastunud elavates ühiskondades", siis ajalugu on "rekonstruktsioon sellest, mida enam pole, ning sellisena alati problemaatiline ja ebatäielik". Pierre Nora, "Between memory and history", *Representations*, 26 (1989), 8. Kuigi kollektiivse mälu teemalisi uurimusi on viimasel ajal ilmunud rohkelt (vt viide 1), siis olgu uuemast kirjandusest siinkohal esile tõstetud 2016. aastal Jeffrey Andrew Barashi sulest ilmunud teos *Kollektiivne mälu ja ajalooline minevik*, mis asetab 20. sajandil esile kerkinud huvi kollektiivse mälu vastu laiemasse ühiskondlik-kultuurilisse konteksti ja arendab teesi, mille kohaselt tuleks kollektiivne mälu eristada ajaloolisest minevikust, panustades sellega pikaajasse diskussiooni mälu ja ajaloo vahel üle, vt Jeffrey Andrew Barash, *Collective memory and the historical past* (Chicago: The University of Chicago Press, 2016).

⁵⁹ Chris Lorenz, "Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past", *Performing the past: memory, history, and identity in modern Europe*, ed. by Karin Tilmans, Frank

Oleviku ja mineviku suhte küsitavaks seadmine ja mälu uuringute suur menu on ajaloolaste seas esile kutsunud vastakaid reaktsioone. Ühelt poolt leidub neid, kes võitlevad oma distsipliini traditsiooniliste aluspõhimõtete eest, rõhutades, et ajal, mil oleviku ja mineviku vaheline piir muutub aina hängusamaks, on ajaloolase ülesanne just nimelt säilitada minevikku distantsile asetav perspektiiv. Teiselt poolt leidub autoreid, kes ei taju muutusi mitte niivõrd ohuna, vaid pigem võimalusena laiendada oma distsipliini piire.⁶⁰

Oleviku ja mineviku suhte mõtestamine ajaloofilosoofias

Märkimisväärne on, et ka uuemas ajaloofilosoofias on esile kerkinud mitmeid suundumusi, mille taotluseks on pakkuda uusi perspektiive oleviku ja mineviku vahelise suhte mõtestamiseks, haakudes seeläbi laiema ajateemalise diskussiooniga. Kui 20. sajandi teise poole valitsevaks paradigmat ajaloofilosoofias oli nn representatsiooniteooria, mis tegeles peaaesjalikult küsimusega, milliste keeleliste vahendite (nt narratiivsete vormide) abil ajaloolased minevikku vahendavad ning kuivõrd see neil õnnestub, siis viimased arengud annavad tunnistust teatud laadi nihkest, kuivõrd aina enam leidub autoreid, kes huvituvad minevikust, mis ei ole olevikust ajalise distantsi kaudu lahutatud, vaid on selles ühel või teisel viisil kohal – presentne. Ajaloolane ja ajaloofilosoof Ethan Kleinberg on sellega seoses kõnelnud omalaadese “kohalolu paradigma” esile kerkimisest.⁶¹ Selle tendentsi esindajatena skitseerin siinkohal kahe autori – Eelco Runia ja David Carri – filosoofiliste projektide lähtekohad.

Runia ajaloofilosoofilised ideed on koondatud tema 2014. aastal ilmunud teosesse *Minevikust liigutatud: diskontinuiteet ja ajalooline muutus (Moved by the past: discontinuity and historical mutation)*⁶², mille pealkiri võtab ilmekalt kokku autori põhihuvi: Runiat ei huvita mitte niivõrd see, kuidas ajaloolased minevikust jäänud jälgede toel minevikku representeerivad ja seeläbi, vahendatud kujul ligipääsetavaks muudavad, vaid rõhutatult see, kuidas minevik ise on kohal siin ja praegu ning millistel viisidel ta olevikus

van Vree, Jay Winter (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 83.

⁶⁰ Iseäranis perspektiivika arenguna on nähtud kultuurimälu kontseptsiooni, mis laseb vaadelda oleviku ja mineviku vahelisi suhteid nende kogu mitmekesisuses, hõlmates seejuures ajaloo distsipliini kui ühe väljapaistva, kuid mitte tingimata privilegeeritud mineviku käsitlemise viisi. Vt Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 276 jj.

⁶¹ Ethan Kleinberg, “Presence in absentia”, *Storia della Storiografia*, 55 (2009), 46.

⁶² Eelco Runia, *Moved by the past: discontinuity and historical mutation* (New York: Columbia University Press, 2014).

ilmneb ja seda mõjutab. Teisiti öeldes: Runia tematiseerib mineviku, mis on vahetum ja reaalsem, kui see on representeerimis-menetlusel põhineva minevikukäsitluse puhul. Selline lähenemine, nagu Runia rõhutab, eeldab pilgunihet, mida tema sõnul ajaloo filosoofid niisama lihtsalt reeglina teha ei sõanda. Viimane seisneb selles, et tuleb “keskenduda mitte minevikule vaid olevikule, mitte ajaloole *kui millelegi, mis on pöördumatult kadunud*, vaid ajaloole *kui jätkuvalt edasikestavale protsessile*”.⁶³ Markeerides minevikku, mis toimib olevikus, kasutab Runia mõistet “kohalolu” (*presence*), mille mõtestamises ja artikuleerimises näeb ta oma ajaloo filosoofilise projekti peamist ülesannet.⁶⁴ Kohalolu võib Runia sõnul ilmnedagi passiivses vormis, hetkedel, mil minevik ootamatult ja kontrollimatult taaskehastub olevikus⁶⁵, kuid seda võib ka aktiivselt püüelda. Viimane on Runia sõnul nähtav näiteks muuseumide puhul, mille eesmärk on pakkuda külastajatele võimalus saavutada minevikuga vahetu kontakt.⁶⁶

Runia rõhutab läbivalt, et kontakt minevikuga sünnib väljaspool representeerimisloogikat, olles pigem midagi, mis ühel või teisel viisil lihtsalt juhtub, ilma et me selle avaldumist täielikult kontrollida saaks. Iseäranis kehtib see ajaloolase tegevuse kohta: “Mineviku kohalolu ei avaldu mitte niivõrd kavatsatud loos ega manifesteeru teksti metafoorilises sisus, vaid selles, mida lugu ja tekst sisaldavad *hoolimata* ajaloolase kavatsusest.”⁶⁷ Eri-nevalt 20. sajandi teises pooles levinud ajaloo filosoofilisest kriitikast, mis õõnestas ajaloolase pretensiooni tegeleda mineviku kui sellisega, on Runia mõtlemise põhipaatoosiks anda minevikule tagasi sisulisem ja substantsiaalsem tähendus. “Ajaloolise teksti ime ei ole – nagu representeerimisteooria eeldab – see, et tal *ei õnnestu* meid tuua kontakti ajaloolise tegelikkusega, vaid see, et hoolimata oma tekstuaalsusest, ta kuidagi, mõnikord *ikkagi viib* meid kontakti ajaloolise tegelikkusega.”⁶⁸

Teine siinkohal vaatluse alla tulev ajaloo filosoof on David Carr, kelle arendatud fenomenoloogiline ajaloo filosoofia on, nagu ta ka ise rõhutab,

⁶³ Runia, *Moved by the past*, 57.

⁶⁴ *Ibid.*, 82.

⁶⁵ Runia näiteks on ajaloolane uurimistö, mille juures uuritav objekt võtab võimust uurijate eneste üle, vt *ibid.*, 17 jj.

⁶⁶ Runia märgib, et kohalolu saavutamine ei käi siiski niisama lihtsalt ning enamikel juhtudel see ei õnnestu. Näitena praktikast, mille juures kontakt minevikuga tõepoolest tekkida võib, mainib Runia ajalooliste monumentide juures sõjaohvrite nimede ettelugemist, vt *ibid.*, 89–92.

⁶⁷ *Ibid.*, 81.

⁶⁸ *Ibid.*, 82.

oma põhifookuse poolest üpriski lähedane Runia käsitlusega.⁶⁹ Sarnaselt Runiale on ka Carr'i põhiliseks eesmärgiks rõhutada mineviku olevikulist, kogemuses ilmnevat iseloomu. Samas Carr ka eristab oma lähenemise selgesõnaliselt Runia omast, rõhutades, et sellal kui viimase arendatud kohalolu-teooria võtab fookusse spetsiifiliste objektidega seotud kogemused (nt ajaloolised monumendid ja tekstid), siis tema arendatud uurimissuuna eesmärk on näidata, et kontakt minevikuga saab alguse igapäevase kogemuse tasandil.⁷⁰ Erinevalt Runiast ehitab Carr oma teooria üles fenomenoloogilisele traditsioonile, toetudes peaaesjalikult Edmund Husserli ja Martin Heideggeri ideedele kogemuse ja inimeksistentsi temporaalse ülesehituse kohta.⁷¹ Samuti on Carr'i jaoks oluline Husserlit ja Heideggeri mõjutanud hermeneutilise filosoofia esindaja Wilhelm Dilthey, kellelt pärineb Carr'i filosoofilise projekti üks juhtmotiive, mille kohaselt objektiveerivale ajaloouurimusele eelneb meie eneste ajaloolisus.⁷² Viimane tähendab seda, et enne kui võtame omaks ajalooteadusele iseloomuliku eelduse oleviku ja mineviku vahelise lõhe kohta, on ajalugu vaadeldav osana kogemusliku antuse ruumist. Täpsemalt öeldes uuribki Carr'i arendatud fenomenoloogiline ajaloo filosoofia neid viise, kuidas ajalugu kogemuses manifesteerub: "Selmet küsida, mis *on* ajalugu või mil viisil me teame ajaloost, uurib fenomenoloogia ajalugu kui kogetavat ja ajaloolisuse kogemist. Kuidas ajalugu end meile esitab, kuidas see meie ellu siseneb ja milliste kogemuse vormide kaudu ta seda teeb?"⁷³

Konkreetsemalt peab Carr silmas kogemust sotsiaalsest maailmast, milles leiduvad objektid on kogemuses antud asetatuna ajalisele horison-dile, mis ulatub tagasi aega enne meie sündi. Sellise kogemuse üheks näiteks on Carr'i järgi kohtumine vanemate inimestega: "Ajaloalise mineviku reaalsust kogetakse eeskätt *vanemate inimestega* kohtudes, samal ajal kui *nooremate inimestega* kohtumine avab meile tuleviku, mida samuti võib

⁶⁹ Lisaks Runiale tõstab Carr samas kontekstis esile ka Frank Ankersmiti ajaloo filosoofiat, iseäranis tema teost *Sublime historical experience* (Stanford: Stanford University Press, 2005). Vt David Carr, *Experience and history: phenomenological perspectives on the historical world* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 5.

⁷⁰ Carr, *Experience and history*, 66–67.

⁷¹ Fenomenoloogilise mõtlemise põhialuste kohta vt lähemalt Edmund Husserl, "Pariisi ettekanded", tlk. Ülo Matjus, *Akadeemia*, 7 (1993), 1389–1424; Edmund Husserl, "Fenomenoloogiline alusvaatlus (katkend)", tlk. Juhan Hellerma, *Akadeemia*, 12 (2014), 2179–2193.

⁷² Wilhelm Dilthey, *Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* (Stuttgart: Teubner, 1958), 278: "Enne kui me oleme ajaloo vaatlejad, oleme me kõigepealt ajaloolised olendid, ning üksnes seetõttu, et me oleme viimased, saame me olla esimesed."

⁷³ David Carr, "Kogemus kui ajalugu", tlk. Triinu Pakk, *Tuna*, 1 (2012), 97.

nimetada ajalooliseks.”⁷⁴ Samuti tõstab Carr esile meie seotust erinevate sotsiaalsete kollektiividega (nt olles mõne religioosse rühmituse liige), rõhutades, et ka sellistel juhtudel avardub kogemuse temporaalne väli viisil, et hakkab hõlmama kaugesse minevikku kuuluvaid aegu. “Minu keskne mõte on, et ühekuuluvuses, liikmelisuses, osaluses teistega kommuunides on minevik meie jaoks kõige elusam ja kujukam”.⁷⁵ Carri käsitus ajaloo ja kogemuse seotusest keskendub seega teatud liiki kogemuste ajalise struktuuri eritlemisele, mille eesmärk on näidata, et olevikulisena kogetud maailm kuulub lahutamatult kokku ajaloolisse minevikku ulatava ajalise tausta või horisondiga.

Kokkuvõtteks

Käesolev artikkel kaardistas viimasel paarikümnel aastal peamiselt ajaloolaste ja ajaloofilosoofide seas hoogu kogunud ajateemalise diskussiooni peamisi lähtekohti ja arenguid. Selgus, et diskussiooni keskmes olev tees mineviku, oleviku ja tuleviku omavahelise suhte teisenemisest laiemal ühiskondlik-kultuurilisel tasandil on muutnud küsitavaks ajaloole kui distsipliinile omase konstitutiivse eelduse, mille kohaselt minevik justkui iseenesest eraldub olevikust, muutudes ajaloolise uurimuse esemeks. Ajasuhete teisenemisest annab lisaks märku see, et aina enam kerkib esile uurimissuundi, mis pakuvad uusi vaatenurki mineviku ja oleviku vahelise suhte käsitlemiseks, seda nii ajalooteaduses kui ka ajaloofilosoofias. Kui esimese puhul on palju kõneainet pakkunud kollektiivse mälu uuringute levimine, siis viimase puhul võib täheldada mitmete käsitluste esile kerkimist, milles on liigutud “keelelise pöörde” ja representatsiooni-keskselt käsitluselt substantsiaalsete ja ontoloogiliste küsimuste juurde.

⁷⁴ Carr, “Kogemus kui ajalugu”, 101.

⁷⁵ Carr, *Experience and history*, 53–54.

ABSTRACT: *Is time out of joint? Recent discussions on time in history and the philosophy of history*

The core aim of this article is to provide an overview of the recent contemporary interest in temporality in the humanities by scrutinizing the thesis that during the last few decades, the modern understanding of time, and in particular the idea of the distinctiveness of the categories of past, present, and future, is no longer feasible and thus requires reconsideration. Authors of the new paradigm claim that instead of a past that is separate from the present, we now are increasingly facing a past that has become a significant part of the present. With respect to the future, it is often claimed that instead of seeing our future as a bright horizon of improvement and progress, we are now confronting a future that appears as a threat and a menace. On closer examination, the discussion on temporality concerns transformations of Western cultural and political life more generally, as well as the foundations of academic disciplines working on matters of the past. Interestingly, recent trends in the philosophy of history also testify to growing interest in issues regarding time, particularly the relationship between past and present.

The paper consists of four parts. The first part sheds light on the diverse terminology that different authors such as Reinhart Koselleck, François Hartog, Aleida Assmann, and Hans Ulrich Gumbrecht employ in examining temporality. It also illustrates the broad scope of empirical material that such research can be based upon. The second part focuses on explaining the core premises of the modernist idea of time by drawing primarily on Reinhart Koselleck, who has famously argued that the modern developmental vision of history, which according to him sustains both the discourse of progress and modern historical thinking, took root during the period he has labelled *Sattelzeit*. The third part of the paper explicitly focuses on the widespread idea that the modernist, future-oriented concept of time no longer holds and is therefore in need of reinterpretation. Among others, the discussion includes Hartog's hypothesis of the rise of the presentist regime of historicity manifested, for example, by the contemporary preoccupation with memory and heritage. Furthermore, it is shown that as attitudes towards the past diversify, the modernist assumption of the past as separate from the present is rendered questionable. This in turn has led scholars to work out alternative conceptions of time that could do justice to the past that refuses to let go of the present. Berber Bevernage's ideas are

mentioned as an example of an author who has taken steps in this direction. Ultimately, the idea is articulated that insofar as the status of the past proves to be increasingly ambivalent, the foundations of academic history also become questionable. In relation to that, many have argued that the rise of memory studies is another sign of the current tendency to rearticulate the relationship between past and present within historical studies. In the fourth and final part of the paper, some recent attempts to rearticulate the relationship between past and present in the philosophy of history are scrutinized. Particularly, the outlines of two philosophical projects, those of Eelco Runia and David Carr, are sketched. Most importantly, it is shown that both authors aim to go beyond the framework of representation – a dominant trend in the field within the last couple of decades – by introducing ways the past can be experienced as something real and directly given. In wrapping up the results, it is observed that based on the recent literature, diverse and multifaceted interest in the subject of time and temporality can be identified that shapes some of the most important contemporary discussions in the humanities.

KEYWORDS: history and theory, temporality, Reinhart Koselleck, modernism, presentism, phenomenology

JUHAN HELLERMA (b. 1986) is a doctoral student in philosophy at the University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of Philosophy and Semiotics, University of Tartu, Jakobi 2, Tartu 51014, Estonia. E-mail: juhan.hellerma@ut.ee